

УДК 81'373.46

Гамалія В. М.

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПРАЦІ І. ВЕРХРАТСЬКОГО У СПРАВІ РОЗРОБКИ НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОЇ НОМЕНКЛАТУРИ

У статті розглянуто перші роботи українських дослідників з ботанічного термінотворення. Особливу увагу надано доробку у цій царині Івана Верхратського, значенню його праць, пов'язаних зі збиранням та класифікацією народних назв рослин. Проаналізовано внесок ученого у розробку української науково-природничої номенклатури.

Ключові слова: наукова термінологія, ботаніка, природнича номенклатура, назви рослин.

Періодом закладання передумов становлення української наукової мови став кінець XIX — початок XX століття. У цей час ще не існувало різноманітної і систематизованої наукової термінології, а отже, і українського наукового стилю. Але саме тоді, на зламі століть, почали формуватися наукові критерії термінотворення на національному ґрунті.

Треба зазначити, що більш-менш вільні можливості для легальної видавничої та іншої просвітницької діяльності демократичних кіл інтелігенції існували лише протягом досить обмеженого періоду: від моменту скасування кріпацтва у 1861 р. до виходу циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва у 1863 р. За цей час було зроблено не так уже й мало: виходили примірники «Основи», в друкарні П. Куліша М. Костомаров видав перший загальноприсутній україномовний підручник письменника і громадського діяча О. Кониського (1836–1900) «Арифметика або щотниця» (1863), у якому поряд із раціональними термінологічними нововведеннями траплялися і неорганічні для української мови запозичення: «складание», «отношеніє», «ділитель», «примір». Нуль О. Кониський називав «оником», обернене — «навпаковим». В цьому ж 1863 р. вийшла брошура «Дещо про світ божий», де були терміни, що збереглися до сьогодні: «земна куля», «екватор», «меридіан», причому для двох останніх давалися досить органічні українські відповідники: «рівноденник» та «південник», створені за аналогією польських «rownik» та «poludnik» [14].

У 1864 р. у Львові вийшов невеликий (у 18 сторінок) словник, написаний Іваном Верхратським (1846–1919), під назвою «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної. Частина I». У передмові автор писав: «Тепер, коли руська мова і руське письмо що раз обширніший круг збирає, коли вже і у гімназіях починають по людськи вчити, дає чутись чим

раз то сильніше треба наукових діл, а особливо учебників шкільних на матернім язичі... дорожціні забитки номенклатури і термінології суть, хоч і розсіяно, у живім словарі, у завязковатім нашім народі. Нам же опитувати той нарід, взятися пильно до діла святого, до відкопування наших народних скарбів» [6, 3]. Згодом, протягом 1869–1879 рр. одна за одною вийшли ще п'ять випусків словника.

У передмові до другого випуску І. Верхратський пояснював, що українські назви він збирав у Галичині, випитуючи селян, стрільців, пташників і рибалок, а дещо брав з книжок, виданих в Україні. Робота ця нелегка, особливо щодо ботанічних назв, яких існує значно більше, ніж зоологічних. Тому автор запросив до співучасті в роботі всіх охочих і дав їм відповідні рекомендації щодо збирання рослин. Рослину слід було засушити і причепити до неї карточку, на якій записати її народну назву, місцевість зростання, повір'я та забобони, пов'язані з нею. Назв може бути декілька, залежно від місця збору рослини, та це не повинно ставати на заваді: «...в кожному язичі, а именно в живущім єсть різноцвітність в тім згляді, суть синоніми. До науки же вибирається найвдатніша назва, а прочі якотривіальні заключаються у скабочки... а чим більше названий, тим багатіший язик; тому маючи синоніми, ми зовсім не потребуєм падковати, бо, як сказано, се нам на користь, и в тім згляді ми не раз багатіші, як прочі браття Словьяне: Москалі, Ляхи, Чехи, Серби й другі» [6, 4]. Ось один з характерних прикладів ботанічної номенклатури з II випуску «Початків...»:

«Allium cepa, Gemeine Zweibel, Zipolle, Цибуля. Перший рік садять висадки (велику цибулю), а нарік сіють сіянку (насіння з висадок), з котрої буває цибуля дрібонька. Ту цибулю беруть і бибуджують в мішках на оба кінці зашитих над печею (тому й зовуть її «буджінки або димки») і садять третій рік на велику цибулю. Не вибудже-

на добре пускає довгі трибухи або стовпці, але має маленьку цибульку. Як же вибудеться, як треба, то патина буде в неї мала, але за тоє цибуля велика» [6, 28].

Якщо у перших двох випусках дослідник вміщував лише термінологічні назви, записані від народу «точнісінько так, як чув і записував, не допускаючи ніяких змін», то в подальшому, не знаходячи в народному мовленні відповідного терміну, дозволяв собі творити його штучно.

Взагалі ж в третьому випуску, за словами його автора, вміщено далеко більше українських назв, ніж у двох перших. Він пояснює це тим, що отримав цінні терміни від своїх кореспондентів з України, а також вибрав чимало з двох книжок: «О дикорастущих врачебных растениях Полтавской губернии» Ф. М. Августиновича і «Зоологическое путешествие к северному берегу Черного моря и в Крыму» К. Кесслера. Тут теж зібрано чимало синонімів назв рослин:

«*Triticum vulgare L., gem. Weizen*, Пшениця. Вусачка — пшениця вусата, *Bartweizen*; Стрижачка — пшениця гола, *Unbergranntner Weizen* Перевідка-вусата пшениця (раз сіється на зиму, раз на весну, поперемінне, чергою); Маріянка-пшениця дрібно-зерниста, червона, яра, звичайно без вусів; Голька — пшениця гола, стрижачка» [6, 16–17].

У V випуску, крім номенклатури, наведено деякі народні повірки, наукові терміни, утворені автором за іншомовними зразками через відсутність відповідних україномовних:

Корінь прямий, *Pfahlwurzel, radix perpendicularis*;

Корінь деревистий, *Holzige Wurzel, radix lignosa*;

Корінь м'ясистий, *fleischige Wurzel, radix racemosa* і т.ін. [6, 37].

Завершуються випуски «Початків...» І. Верхратського такою тирадою автора: «Хоть і не всі назви тут подані пригодні для наукової термінології, та все годиться пізнати, як називає наш люд багаті плоди природні рідного краю. Через тоє зробимо один крок дальше в познанню нашого люду — а пізнане свого люду то великий й чесний обов'язок кожного просвіщеного народолюбця. Тільки познавши своє рідне, своє питоменне добро зуміємо його полюбити і оцінити» [6, 6].

Робота І. Верхратського отримала позитивну оцінку не тільки у його сучасників, а й у науковців ХХ ст., які досліджували шляхи розвитку української наукової термінології. Так, Л. Симоненко зазначає: «Спроби систематизації наявної термінології та створення нової, запропоновані І. Г. Верхратським у «Початках до уложення номенклатури і термінології природописної», вважаються основоположними у справі системати-

зації української термінології... Термінологічні праці І. Г. Верхратського і тепер становлять значний інтерес насамперед зібраним у них багатством діалектної природничої номенклатури» [12, 8]. А М. Л. Худаш вважає, що ці праці цінні й з історико-пізнавального боку як одне з джерел для дослідження процесу формування української літературної мови та науково-природничої термінології [15].

З плином часу обстановка для розгортання в Україні легальної просвітницької діяльності ускладнилася, і тоді Олександр Кониський виступив з ініціативою організації осередку з метою «вспомогати розвою руської (малоруської) словесності». Це було здійснено в епоху, коли, як писав М. Грушевський, «можливість української культури стояла під знаком запитання, коли навіть оборонці її здебільшого не наважилися йти далі постулятив белетристики на народно-побутові, етнографічні теми та елементарної популярної літератури для селянства».

Статут товариства склали за дорученням членів Української громади Д. Пильчиков та М. Драгоманов. 11 грудня 1873 р. його було затверджено галицьким намісництвом, а 4 червня 1874 р. відбулися перші загальні збори. Товариство імені Шевченка (перше товариство в Україні імені великого Кобзаря) мало характер літературного, проте і в цій іпостасі встигло зробити чимало корисного, особливо у сфері видавництва після виходу Емського указу 1876 р. про заборону друкувати українські книжки в російській державі і завозити їх з-за кордону. Так, у 1880 р. коштом Товариства вийшла книга його члена, професора української філології Львівського університету Омеляна Огоновського, який обстоював самостійність української мови, її відмінність від польської та російської. А у 1889 р. розпочалося друкування «Історії літератури руської» того ж О. Огоновського, де на великому матеріалі доводилась ідея самобутності українського народу й оригінальності його письменства. У 1885 р. Товариство перебрало на себе видання часопису для українських родин «Зоря», що незабаром перетворився на всеукраїнський літературно-науковий журнал, де друкувалися твори вітчизняних літераторів і письменників, зокрема Лесі Українки, Михайла Коцюбинського та ін. Саме на шпальтах «Зорі» у грудні 1894 р. філологічна секція НТШ опублікувала відозву «до земляків», де закликала до збирання народної термінології, оскільки при складанні словників часто буває важко знайти відповідний український термін, і треба мати їх якомога більше.

Товариство імені Шевченка працювало пліч-о-пліч з товариством «Просвіта», заснованим в Галичині 8 грудня 1868 р. Серед видань «Просвіти» були підручники для шкіл та гімна-

зій, популярні брошури з рільництва, садівництва, медицини, де містилися основи природничо-наукових знань, а, отже, певні елементи української наукової термінології. Так, в 1872 р. коштом «Просвіти» вийшла «Арифметика», а в 1873 р. — «Наука геометрії» для I та II класів нижчої галицької гімназії, укладені Омеляном Дейницьким. Це були переклади з німецькомовних підручників Францішка Мочника, переклад не ідеальний і читати його було нелегко, та все ж простіше, ніж іншомовні. В 1888 р. голова «Просвіти» Петро Огоновський видав у Львові «Учебник арифметики для низших класів шкіл середніх» (для першого і другого класів). У рецензії на це видання С.Матвіяса зазначалося: «Термінологія всюди поправна. Виданням сего учебника збагатив автор без сумніву ще небогату математичну літературу... Попередня арифметика Дейницького вже перестаріла, а надто була ще й рідкістю бібліографічною, тож наша молодіж мусила користатися з підручників польських або німецьких».

На відміну від «Просвіти», Товариство імені Шевченка основну увагу приділяло не культурно-просвітній роботі серед народу, а планомірному розгортанню наукової діяльності. Поступово в його надрах народилося і зміцніло переконання в доцільності створення потужного наукового осередку, де б розвивалися не тільки гуманітарні, а й природознавчі, медичні та технічні науки. З цього приводу О. Кониський виступив у пресі, наголошуючи на необхідності реформи Товариства на наукове, з тим, щоб воно «стало засновником будущої українсько-руської академії наук». З моменту прийняття нового статуту на початку 1892 р. до назви «Товариство імені Шевченка» додалося слово «наукове», що ознаменувало другий, найбільш плідний етап розвитку цієї організації, почалося її становлення як прообразу майбутньої національної академії наук.

Відразу після прийняття статуту було засновано головний друкований орган товариства — «Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка». З 1895 р. його редактором став М. Грушевський, і кількість випусків журналу збільшилася спочатку з одного разу до чотирьох, а згодом — до шести номерів на рік.

Видавнича діяльність товариства не обмежувалась «Записками». Для інформування громадськості про роботу товариства чотири рази на рік видавалися «Хроніки». Секції та комісії теж мали право друкувати свої видання, які стали першими україномовними науковими журналами [11]. Оскільки статут передбачав публікацію всіх цих видань виключно українською мовою, виникла настійна потреба в удосконаленні української наукової термінології. Це добре розуміли провідні функціонери товариства, які з самого

початку скеровували його роботу в напрямку наукового термінотворення — І. Франко, В. Антонович, М. Грушевський.

В руслі ідей провідних діячів товариства його члени розпочали роботу з систематичної розробки української наукової термінології. Вже в четвертому томі «Записок НТШ» (1894) вийшла перша наукова математична стаття професора Володимира Йосиповича Левицького (1872–1956), написана українською мовою, під назвою «Про симетричні вираження з вартостей функції $\text{mod-}m$ ». А у восьмому томі цього часопису (1895) він надрукував «Додатки до термінології математичної», що містили 69 термінів, поданих у вигляді українсько-німецького словника. Це була перша публікація суто математичних термінів. Тож не дарма один з його учнів, відомий український математик М. Ф. Кравчук вважав свого вчителя «основоположником математичної культури нашого народу».

З 1897 р. математично-природописно-лікарська секція почала видавати власний «Збірник», і в передмові до першого тому його редактори (І. Верхратський та В. Левицький) зазначали: «Наш язык лише тоді зможе здобути собі одвітного і гідного становища, коли розвинеться стільки, щоби міг стати поруч з образованими язиками других народів європейських, яко довідний середник зв'язкого і оприділеного вираження мислей на всіх полях людського умства. Мусить про те наш язык виробити собі одвітну термінологію в ріжних вітах людських знань, мусить одвітно використати все багатство рідної словні, а заразом прямувати до потрібної прецизії, яку стрічаємо в других язиках, щасливіше розвитих. Без тих підвалин і думати годі про ширший розвиток науки в рідній бесіді».

В. Левицький в своїй термінологічній діяльності не обмежувався галуззю математики, дбаючи також про фізику («Матеріали до фізичної термінології», 1898) та хімію («Начерк термінології хімічної», 1903).

Чимало уваги приділяв питанням математичної термінології М. Чайковський, якому належить «Систематичний словник української математичної термінології» (1924). 26 травня 1923 р. він виступив на II Загальному з'їзді українських інженерів і техніків з рефератом «Завдання української наукової й технічної термінології», який було надруковано в 1924 р. у Празі в журналі «Нова Україна». Він зазначив, що «добра й одноцільна наукова термінологія необхідна для існування національної культури так само, як одноцільна літературна мова... Попри те не вільно нам забувати, що вся наша праця по цей бік Збруча може мати тільки підготовчий характер. Нам не вільно вирішувати такого важливого питання, як термінологія...

Термінологія ніколи не може бути твором одної людини; вона мусить вийти як вислід спільної праці всіх фахівців, що потребують тієї термінології, разом із знавцями живої мови, які допомагають їм узгоджувати термінологію з рештою живої мови. Повинно повстати на всіх землях України разом з еміграцією велике термінологічне об'єднання, метою якого було б зібрати народні термінологічні матеріали й доповнити їх новими».

Чималий внесок в опрацювання української технічної термінології, зокрема в галузі металургії, зробив голова науково-технічної комісії І. Фещенко-Чопівський. А коли в 1936 р. при товаристві було створено термінологічну комісію для усталення українських юридичних термінів, її очолив В. Левицький, природознавець за фахом і водночас визнаний фахівець в галузі української наукової термінології.

Фізичну термінологію розробляв у Науковому товаристві імені Т. Шевченка Іван Пулюй (1845–1918), талановитий природознавець і гуманітарій, який закінчив теологічний і філософський факультети Віденського університету. Ним написано близько 50 наукових та популярних праць, разом з П. Кулішем перекладено з давньоєврейської на українську «Псалтир» та видано «Святе письмо» (Біблію).

І навіть на фоні всіх цих важливих робіт вирізняється велика наукова спадщина, яку залишив І. Верхратський, що почав збирати народні назви в сімнадцятирічному віці, надрукувавши у львівському тижневику «Вечерниці» свої матеріали до зоологічного словника. Після вже відомих «Початків...» вишли його «Знадоби до словаря южноруського» [4], а також фундаментальна праця «Нові знадоби номенклатури і термінології природописної...» [5], де наведено понад 2000 місцевих назв тварин і стільки ж народних назв рослин, означено місце їх зростання, відомості щодо застосування. Матеріал було зібрано майже в 150 населених пунктах, переважно на тих землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії — в Галичині, Закарпатті, на Буковині, сюди ж увійшли результати подорожі по Полісся та Причорномор'ю, в 1909 р. вчений видав тлумачний словник з мінералогічної термінології. Використовуючи свій багатий термінологічний матеріал, він створив низку підручників [2; 3; 7], які витіснили з ужитку поширені в той час в Галичині німецько- і польськомовні і за якими вчилися галицькі школярі до 1917 року [1].

Звичайно, термінологічні розробки І. Верхратського не були цілком довершені. Як писав М. Мельник, проти опублікованої І. Верхратським спроби сталої номенклатури українських рослин «...підношено не раз закиди, немов би то

вона була штучна, незрозуміла і тяжка для вивчення. Не перечу, що в ній подибує ся багато штучних назв... Та помимо сього розсліджене всіх чисто народних термінів є дуже важне, бо вказує спосіб, як наш нарід творить назви, та як ми повинні поступати при витворюванню нових термінів в науці. Сього правила придержував ся Верхратський і тому його наукова номенклатура рослин є найбільше зближена до народної» [10, 2]. Микола Мельник, взявши наукові назви рослин, впроваджені І. Верхратським, врахувавши доробок інших дослідників — М. Анненкова, А. Роговина, В. Шухевича, О. Янати та ін., — сам провів велику етнографічну роботу, доповнивши список фітонімів і видав «Українську номенклатуру вищих рослин», де вміщено близько п'яти тисяч ідентифікованих назв рослин із зазначенням місцевості їх зростання, можливостей використання тощо. Він сподівався на те, що його збірник буде корисним не тільки для науковців, учнів і студентів, а й для практиків: «...рільники найдуть в ній список майже всіх господарських, городових, лукових і лісових рослин з тими назвами, що є звісні в науці і торгівлі» [10, 5]. На основі ретельного аналізу народних назв рослин та їх розповсюдження він розробив повну систему наукового бінарного найменування понад двох тисяч найбільш поширених рослин. Він суттєво доповнив роботу І. Верхратського, оскільки створена останнім номенклатура була досить фрагментарною і стосувалася лише рослин, про які йшла мова у навчальних програмах. Збірник М. Мельника знайшов свого читача: його українська номенклатура вважалася нормативною на території Західної України до 1939 р. [9].

Отже, в Науковому товаристві імені Т. Шевченка робота зі створення української наукової термінології та номенклатури набула справжньої масштабності і водночас глибини. В різних галузях науки її розробляли вчені-фахівці: філологи, історики, природознавці. Цілком природно, що між ними іноді спалахували дискусії стосовно методології проведення термінологічних розробок. Так, у 1903 р. В. Левицький написав статтю, в якій пропонував не брати за основу хімічної термінології міжнародні терміни, а створювати свої, відповідні духові народної мови. Проти цього виступив І. Горбачевський, який вважав, що термінологія повинна мати міжнародну основу, оскільки народні терміни занадто специфічні і ускладнюватимуть читання фахової літератури іншомовним читачем: «Я думаю, — сказав він, — що наша термінологія мусить бути передовсім така, щоби якнайтісніше прилягала до термінології межинародної і що... уживане народної, зовсім оригінальної термінології, або термінології, переробленої з близької котрої

славянської мови невідгідне і непотрібне». Дискусія була досить запеклою і тривала щонайменше до 20-х рр. ХХ ст. Більшість фахівців поділяла думку І. Горбачевського, тоді як деякі, зокрема І. Верхратський та М. Мельник, шукали консенсус між обома позиціями. Вони вважали, що латинь як мертва і лаконічна мова вельми придатна для створення штучних слів, і тому є загальноприйнятною в природознавчій номенклатурі. В той же час народні назви не підкоряються правилам бінарної номенклатури, поширеної в біології, оскільки жива мова називає кожний предмет одним словом, хай і дуже влучним, і не звертає уваги на його схожість з іншими. Отож біологи повинні були піти на компроміс, і в своїх словниках наводили і латинські, і німецькі назви рослин, а також україномовні

відповідники, і тільки в разі їх відсутності створювали свої варіанти.

Термінологічна спадщина багатьох вчених-природознавців того часу стала підґрунтям для подальших розробок в галузі номенклатури. Зокрема, автори «Словника ботанічної номенклатури» [13] зазначають у передмові, що присвятили його «світлій пам'яті Івана Верхратського, що перший почав збирати на Галицькій Україні народні матеріали з природничої номенклатури і термінології й багато зробив на цьому полі. Багато працював він і над удосконаленням української наукової мови й подав від себе чимало влучних новотворів — термінів та назов. З його праць Секція як-найширше черпала матеріал до цього словника» [8, VIII].

1. Вадзюк О. Внесок вчених математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка в розвиток української національної науки / О. Вадзюк // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць. — К., 1999. — С. 44–47.
2. Верхратський І. Ботаніка на висшій кляси шкіл середніх: Після учебника О. Ростафинського / І. Верхратський. — Львів: НТШ, 1896. — 150 с.
3. Верхратський І. Ботаніка на низшій кляси шкіл середніх / І. Верхратський. — Львів: Печатня Уділова, 1905. — 238 с.
4. Верхратський І. Знадоби до словаря южнорусского / І. Верхратський. — Львів: НТШ. -1877. — 88 с.
5. Верхратський І. Нові знадоби номенклятури і термінології природописної, народної, збирані між людом / І. Верхратський. — Львів, 1908. — 84 с.
6. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури й термінології природописної, народної / І. Верхратський. — Львів, 1864. — Вип. I. — 18 с.
7. Верхратський І. Спис важнейших выразов з рускои ботанічної термінології й номенклятури з оглядом на школьну науку в высших клясах гимназії / І. Верхратський. — Львів: НТШ, 1892. — 48 с.
8. Від ботанічної секції природничого відділу І.У.Н.М. // Збірник математ.-природ.-лікар. секції НТШ. — 1922. — Т. 22. — С. IX-XVIII.
9. Кобів Ю. Й. Творці українського природознавства Іван Верхратський та Микола Мельник / Ю. Й. Кобів // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. — Львів: Меморіал, 1992. — С.495–511.
10. Мельник М. Українська номенклятура висших ростин / М. Мельник // Збірник математ.-природ.-лікар. секції НТШ. — 1922. — Т. 22. — 356 с.
11. Романів О. М. НТШ: етапи діяльності / О. М. Романів, Я. Й. Грицай // Вісник Академії наук Української РСР. — 1990. — №3. — С. 69–76.
12. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко. — К.: Наук. думка, 1991. — 152 с.
13. Словник ботанічної номенклятури. — К.: Держвидав України, 1928. — XXII + 313 с.
14. Стріха М. Мова і наука: гармонія чи конфлікт? / М. Стріха // Наука і культура. Україна: щорічник. — К., 1990. — Вип. 24. — С. 158–162.
15. Худаш М. Л. І. Верхратський (до 125-річчя з дня народження) / М. Л. Худаш // Мовознавство. — 1971. — № 4. — С. 65.

Vira Gamalija

THE ROLE OF TERMINOLOGICAL WORKS BY I. VERKHRATSKYJ'S IN THE BOTANIC NOMENCLATURE DEVELOPMENT

First works of Ukrainian investigators in botanic terminology are described. Especial attention is dedicated to Ivan Verkhratsky's elaborations in this field. Significance of his searches connected with collection and classification of folk names of plants is shown. Contribution of scientist to the development of Ukrainian scientific natural nomenclature is analyzed.

Key words: scientific terminology, botany, scientific natural nomenclature, names of plants.

Матеріал надійшов 02.11.2012.